

Rza XƏLİLOV

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

AMEA Folklor İnstitutunun Klassik folklor şöbəsinin müdiri

e-mail: rza.xalilov@gmail.com

<https://doi.org/10.59849/2309-7922.2024.1.3>

SMOMPK TOPLUSUNDA QARABAĞ FOLKLORU

Xülasə

1881-ci ildən başlayaraq 1929-cu ilədək Tiflisdə Qafqaz Tədris Dairəsi İdarəsi tərəfindən təsis edilən rus dilində “Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа” toplusunun – SMOMPK-un (Qafqaz əraziləri və xalqlarının təsvirinə dair materiallar toplusu) – QƏXTMT) Çar Rusiyasının tabeliyində olan Qafqazda, Zaqafqaziyada yaşayan xalqların, millətlərin, böyük və kiçikliyindən asılı olmayaraq etnik qrupların, çoxsaylı və ya azsaylı olmasından asılı olmayaraq bütün bölgə sakinlərinin folklor və etnoqrafiyası, tarixi və dili, dini görüşləri, gündəlik məişətləri ilə bağlı müxtəlif araşdırmalar, məlumatlar və o cümlədən folklor mətnlərini rus dilinə tərcümədə, həmçinin orijinalın dilində çap etməyə başladı. Yeri gəlmişkən, SMOMPK-da Azərbaycan folklor, etnoqrafiya və s. materialları geniş şəkildə təmsil edilmişdir. Məqalədə SMOMPK məcmuəsindəki Qarabağa dair folklor materialları tədqiq edilmişdir.

Açar sözlər: SMOMPK, Qarabağ, Şuşa, folklor, toplayıcı, söyləyici

Rza Khalilov

KARABAKH FOLKLORE IN SMOMPK COLLECTION

Summary

From 1881 to 1929 the collection “Collection of materials on the description of the territories and peoples of the Caucasus” in Russian was published with various studies, information on folklore and ethnography, history and language, religious views, everyday life of all the inhabitants of the region, regardless of their large and small size, ethnic groups living in the Caucasus, Transcaucasia under tsarist Russia, including folklore texts translated into Russian, as well as in the language of the original. By the way, Azerbaijani folklore, ethnography and other materials have been widely represented in the collection of SMOMPK. In the article the folklore materials about Karabakh in SMOMPK collection are studied.

Key words: SMOMPK, Karabakh, Shusha, folklore, collector, narrator

Рза ХАЛИЛОВ

КАРАБАХСКИЙ ФОЛЬКЛОР В СМОМПК

Резюме

С 1881 по 1929 год издавался «Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа» – СМОМПК на русском языке, основанный Управлением Кавказского Учебного Округа в городе Тифлис. Царская Россия, собирая материалы по фольклору и этнографии, истории и языку, религиозным поверьям, повседневной жизни народов, наций, этносов и племен проживающих на Кавказе, в том числе фольклорные и этнографические материалы, начала публиковать эти тексты в переводе на русский язык, а также на языке оригинала. В этом сборнике также широко представлены материалы азербайджанского фольклора и этнографии. В статье исследуются фольклорные материалы о Карабахе, напечатанные в СМОМПК.

Ключевые слова: СМОМПК, Карабах, Шуша, фольклор, собиратель, сказитель.

XIX əsrin birinci yarısında, yəni 1804-1813-cü və 1826-1828-ci illərdə baş vermiş rus-İran müharibələrinin nəticəsi olaraq Azərbaycan iki yerə parçalanmış oldu. Şimali Azərbaycan Rusiya imperiyasının tərkibinə qatılırkən Güney Azərbaycan Qacar İranının tərkibində qaldı.

Bununla yanaşı, bu hadisələr nəticəsində Qafqaz çar Rusiyasının ərazilərinə qatıldıqdan sonra bölgənin inzibati və mədəniyyət mərkəzinə çevrilmiş Tiflisdə yerləşən və fəaliyyət göstərən çar general qubernatorluğu istila, zəbt edilmiş torpaqları və burada yaşayan müxtəlif xalqları yaxından tanımaq və beləliklə də onları daha uğurla idarə etmək məqsədi ilə humanitar, kulturoloji istiqamətlərdə müxtəlif tədbirlər həyata keçirməyə başladı.

Bu tədbirlərin gerçəkləşdirilməsində əsas məqsəd burada yaşayan yerli xalq və millətlərin tarixini, həyat tərzini, mentalitet və düşüncə tərzini, folklor və etnoqrafiyasını və s. öyrənməkdən ibarət idi.

Elə həmin məqsədə xidmət etmək üçün Tiflisdə rus dilində “Qafqaz etnoqrafiya komissiyasının aktları”, “Qafqaz dağlıları haqqında məlumatlar toplusu”, “Tiflis xəbərləri”, “Qafqaza dair materiallar toplusu” və s. qəzet və jurnal, kitablar çap edilirdi.

Lakin 1881-ci ildən başlayaraq Tiflisdə Qafqaz Tədris Dairəsi idarəsi tərəfində rus dilində “Sbornik materialov dlya opisaniya mestnostey i plemen Kavkaza” – SMOМПК-un (Qafqaz əraziləri və xalqlarının təsvirinə dair materiallar toplusu) – QƏXTMT-in) çap edilməyə başlanması Qafqaz xalqları, o cümlədən Azərbaycan xalqı üçün xüsusilə əlamətdar bir hadisə idi.

Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər • 2024/1

Çünki Azərbaycan folkloru örnəklərinin görünür taleyinə ilk dəfə rusdilli mətbuatda rus dilində işıq üzü görmək yazılıbmış. Belə ki, görkəmli maarif xadimi, müəllim, Azərbaycan mətbuatının banisi H. Zərdabinin “Əkinçi” qəzetinin çapı üçün nə kimi əziyyətlər, məşəqqətlər çəkmiş olduğu məlumdur. Çar üsuli-idarəsi dönəmində Rusiya imperiyasında müsəlmanlara münasibət çox vaxt birmənalı deyildi. Müsəlmanların maariflənməsi, savadlanması təqdir edilmirdi. Bununla yanaşı göstərmək gərəkir ki, Azərbaycan folklor örnəyi ilk dəfə olaraq rus dilində 1825-ci ildə çap edilmişdir. Rus şərqşünası O. Senkovski, “Taxta gözəl qız” adlı Azərbaycan nağılını rus dilinə tərcümə edərək, “Polyarnaya zvezda” jurnalında çap etdirmişdir.

SMOMPK tezliklə özünün diyarşünaslıq, kulturoloji materiallarının çoxşaxəliyinə, əhatə dairəsinin genişliyinə görə başqa nəşrlərdən seçilməyə başladı. Toplunun müxtəlif, ayrı-ayrı buraxılışlarında bölgə xalqlarının folklorundan örnəklərin çapına burada geniş yer verməkdə idi.

Toplunun 1881-1929-cu illər arasında çap edilən 46 buraxılışdan 25-də Azərbaycan türk folkloru örnəkləri yer almaqdadır.

Azərbaycan folklor məkanının tərkib hissələrindən biri olan Qarabağın xalq ədəbiyyatı örnəkləri SMOMPK toplusunun 6-cı buraxılışında ilk dəfə olaraq 1888-ci ildə çap edilmişdir (2). Goran ikisinifli “Zemski məktəbi”nin nəzarətçi müəllimi Bağırov Həsənbəyin “Yelizavetpol quberniyası, Yelizavetpol qəzasının Goranboy, Əhmədli kənd sakinlərinin bəzi səciyyəvi xüsusiyyətləri” adlı yazısında “Yumoristik hekayələr” başlığı altında 5 müxtəlif həcmli lətifə yer almaqdadır. Belə güman etmək olur ki, bu lətifələr yazı müəllifinin özü tərəfindən toplanmış və tərcümə edildikdən sonra çap edilmək üçün Tiflisə, Toplunun ünvanına göndərilmişdir.

Daha sonralar Qarabağ folkloru örnəkləri Toplunun aşağıda göstərilən buraxılışlarında çap edilmişdir.

6-cı buraxılış, 1881-ci il.

- Bağırov Həsənbəy, Yelizavetpol quberniyası Yelizavetpol qəzasının Goranboy, Əhmədli kənd sakinlərinin bəzi səciyyəvi xüsusiyyətləri. (səh. 117-121).

Yumoristik hekayələr.

1. Ağılsız cütcü.
2. Uğurlu cavab.
3. Biri digərindən daha ağıllıdır.
4. Sonrakı ağılla güclüdürlər.
5. İtki tapıntıdan daha sərfəlidir.

Bağırov Həsənbəy - Goran ikisinifli “Zemski məktəbi”nin nəzarətçi müəllimi. 9-cu buraxılış, 1890-cı il.

-Vəzirov Mir Həşim. Tatar əfsanələri haqqında bir neçə söz. Səh.203-212

1. Cinlər.
2. Divlər.

3. Şeytan.
4. Təbiət hadisələri.
5. Od və su.
6. Heyvanlar, həşəratlar və sürünənlər.
7. Quşlar.
8. Hal anası.
9. Ruhların uşaqlara münasibəti.
10. Toy.
11. Ölülər.

Mir Həşim bəy Vəzirov - Böyük Vədi kənd məktəbinin müəllimi.

13-cü buraxılış, 1892-ci il.

Tatar nağılları və rəvayətləri.

- Varlı Əziz və onun qulu Mirzə haqqında.

Cavanşir qəzasının Mamırlı kəndində Zaqafqaziya Müəllimlər Seminariyasının şagirdi Musa Quliyev yazıya aldı.

- Böhtançı

Zaqafqaziya Müəllimlər Seminariyasının şagirdi Əsəd Aslanov Şuşa şəhərində yazıya aldı.

- Məlik Məmməd

Goruş kənd məktəbinin müəllimi Mkrıç Sarksyants yazıya aldı.

- Gülçü xanım

Mkrıç Sarksyants yazdı.

18-ci buraxılış 1894-cü il.

- Kalışev A.

Vardanvar (Yelizavetpol quberniyası Çaykənd kəndi.)

- Kalışev A. və İokimov A. Tatar mətnləri.

- Tapmacalar (Tappacalar)

Cəbrayıl qəzası Mirzə Camallı kənd sakini Salman Şərifbəyovun dilindən yazıya alınmışdır.

- Məsəllər.

Cəbrayıl qəzasının Xatınbulaq kənd sakini İrza Mirzəyevin dilindən yazıya alınmışdır.

- Kalışev A. Tatar nəğmələri (Günəşə dəvət¹)

- Gəlin gedək Xorizdının düzünə (nəğmə)

Yelizavetpol qəzası Yuxarı Ayıblı kənd sakini İskəndər Şərifovun dilindən yazıya alınmışdır.

21-ci buraxılış, 1896-cı il.

- Zaqafqaziya Müəllimlər Seminariyasının yetirmələri tərəfindən toplanmış nağıllar.

Pəhləvan Həsən

Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər • 2024/1

Əbdülkərim bəy Vəlibəyov tərəfindən Yelizavetpol quberniyası Şuşa qəzası Ağdam kəndində yazıya alındı.

26-cı buraxılış, 1899-cu il.

Zaqafqaziyada tatar xalq filologiyası.

1. Əfsanə və rəvayətlər.

- Pəhləvan (Müsəlman əfsanəsi)

Zaqafqaziya Müəllimlər Seminariyasının yetişdirməsi İsmayıl Əfəndiyev Şuşa qəzasının Ağdam kəndində yazıya aldı.

Ovçu Pirim (rəvayət)

Zaqafqaziya Müəllimlər Seminariyasının yetişdirməsi Musa Quliyev Şuşa qəzasının Ağdam kəndində yazıya aldı.

Rəhimlə Namazın nağılı

Yelizavetpol quberniyasının Cavanşir qəzasının Mamurlu kəndində Zaqafqaziya Müəllimlər Seminariyasının yetişdirməsi Musa Quliyev yazıya aldı.

Şərəf

Zaqafqaziya Müəllimlər Seminariyasının yetişdirməsi T.Qulubəyov tərəfindən Şuşada yazıya alındı.

Əlixan

Şuşa şəhərində Zeynal bəydən Zaqafqaziya Müəllimlər Seminariyasının yetişdirməsi Məmməd bəy Məlik Yeqanov yazıya aldı.

Şamil

Yelizavetpol quberniyasının Şuşa şəhərində Zaqaf qaziya Müəllimlər Seminariyasının yetişdirməsi Məmməd bəy Məlik Yeqanov yazıya aldı.

Yetim İbrahim və xəsis baqqal haqqında

Zaqafqaziya Müəllimlər Seminariyasının şagirdi Rüstəm Məlikaslanov tərəfindən Yelizavetpol quberniyası, Şuşa qəzasının Tuğ kəndində Çoban Fərzəli Əliş oğlundan yazıya alındı.

Şahzadə Qəzənfər

Zaqafqaziya Müəllimlər Seminariyasının məzunu Dadaş Məmmədov Yelizavetpol quberniyası Şuşa qəzasının Yüzbaşlı kəndində Ə.Əhmədovdan yazıya aldı.

Səlimxan

Zaqafqaziya Müəllimlər seminariyasının tələbəsi Cəmil bəy Axundov Şuşa şəhərində yazıya aldı.

41-ci buraxılış

Köçərlinski F.B.

- Sayacı nəğmələri

- Valehin nəğməsi

42-ci buraxılış, 1912-ci il

- Yelizavetpol quberniyasında yazılmış nağıllar. Tatar nağılları.

- Tacir və qızının nağılı

Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər • 2024/1

Nağil Yelizavetpol quberniyası, Cavanşir qəzasının Seydimli kənd sakini, kəndli İsmayıl Əsgər oğlu Hacı Əhmədovun dilindən yazıya alınmışdır.

- Qaravəlli

Nağil Yelizavetpol quberniyasının Cavanşir qəzasının Seydimli kəndində qaraçıların dilindən yazıya alınmışdır.

- Kəndli oğlu Qaffarın nağılı

Nağil Yelizavetpol quberniyasının Camlı kəndində kəndli Məmməd Vəli oğlunun dilindən yazıya alınmışdır.

- Pəhləvan Hüseyin Kürd

Nağil Yelizavetpol quberniyası Cavanşir qəzasının Camlı kəndində kəndli Məmməd Vəli oğlunun dilindən yazıya alınmışdır.

- Kəndli oğlu Qəffarın nağılı

Yelizavetpol quberniyası Cavanşir qəzasının Camlı kəndində kəndli Məmməd Əli oğlunun dilindən yazıya alınmışdır.

Beləliklə, Topluda çap edilmiş Azərbaycan türk folklor materialları, örnəkləri burada əsasən nağıllarla, lətifələrlə, əfsanə və rəvayətlərlə, məsəllərlə, tapmacalarla, inanclarla və bu kimi janrlarla təmsil edilməkdədir.

Sözgedən folklor materialları Qarabağ xalq ədəbiyyatı məkanına daxil olan Yelizavetpol quberniyası Şuşa şəhəri, Cavanşir qəzası Mamurlu, Mirzə Camallı, Seydimli, Camlı, Yelizavetpol qəzası Goranboy, Əhmədli, Şuşa qəzası Ağdam, Cəbrayıl qəzası Xatunbulaq kəndlərində və s. yerlərdə toplanıb yazıya alınmışdır.

Göründüyü kimi, Qarabağ folklor materialları Topulun 4 buraxılışında yer almaqdadır və bu 10 materialdan altısı Şuşada yazıya alınmışdır.

Burada diqqəti çəkən cəhətlərdən biri də söyləyicilərin – informatorların adlarının da göstərilməsidir. Qarabağ folklor materiallarından 10-dan 6-nın Şuşada toplanılması və burada yazıya alınması faktı hələ o vaxt Azərbaycan türk folklorunun burada geniş dövriyyədə olmasının, yayılmasının göstəricilərindən biri olmaqla yanaşı, Qarabağın, Şuşanın Azərbaycan folklor məkanında xalq ədəbiyyatı, xalq yaradıcılığı mərkəzlərindən biri də olduğunu göstərməkdədir. Yeri gəlmişkən, Topluda yer almış erməni folklor materiallarının nə toplandığı yer, nə də kimdən yazıya alındığı, söyləyicilər və kimliyi adətən göstərilmir ki, bu da müəyyən ehtimallara yol açmaqdadır.

SMOMPK toplusu Qarabağ folklorunun bəzi ilk toplayıcı və söyləyicilərinin adlarını qoruyub günümüzdə çatdırmışdır. Biz indi onları tanımaq imkanını əldə etmiş oluruq.

Qarabağ folklor materialları ilə öləri tanışlıq belə onun ÜmumAzərbaycan türk xalq ədəbiyyatının tərkib hissəsi olduğunu təsdiqləyir. Bununla yanaşı, fərqli məzmun, mövzu, obrazlar sistemi olan nağıl və lətifələr, əfsanə və rəvayətlər də görməkdəyik ki, bu da folklorumuzun nə qədər zəngin olduğunu bir daha göstərməkdədir.

Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər • 2024/1

Beləliklə, SMOMPK toplusu milli Azərbaycan ziyahılarının, müəllimlərinin və ümumiyyətlə azərbaycanlı vətənpərvər şəxslərin türkcəmizdə toplayıb rus dilinə tərcümə etdikləri folklor mətnlərini günümüzə çatdıraraq XIX yüzilin son rübü və XX yüzilin başlanğıclarında Azərbaycan folklor məkanında dövrün söyləyicilərinin repertuarında olan şifahi xalq ədəbiyyatı janrları və örnəkləri haqqında geniş təsəvvür yaratmaqda, müəyyən qənaətlərə gəlməyə imkan verir. Eyni zamanda, Azərbaycan türk folklor fondunun süjet, mövzu, məzmun, obrazlar sistemi və s. kimi göstəriciləri baxımından nə qədər zəngin olduğunu, Qarabağ və xüsusilə Şuşanın folklor məkanımızdakı önəmli yerini də göstərməkdədir. Toplu həm də bizi folklorumuzun ilk söyləyiciləri ilə də tanış etməkdədir.

ƏDƏBİYYAT

1. Əfəndiyev, Ə. Qafqaz ərəziləri və xalqlarının təsvirinə dair materiallar toplusu (QƏXTMT) M.F.Axundov adına kitabxananın mətbəəsi, Bakı. Qartal, 1998, s. 19.
2. СМОМПК, 6-ой выпуск, Тифлис, 1881, 2-ое отделение
3. СМОМПК, 9-ый выпуск, Тифлис, 1890, 2-ое отделение
4. СМОМПК, 13-ый выпуск, Тифлис, 1892, 2-ое отделение
5. СМОМПК, 18-ый выпуск, Тифлис, 1894, 2-ое отделение
6. СМОМПК, 21-ый выпуск, Тифлис, 1896, 2-ое отделение
7. СМОМПК, 26-ой выпуск, Тифлис, 1899, 2-ое отделение
8. СМОМПК, 41-ый выпуск, Тифлис, 1910, 2-ое отделение
9. СМОМПК, 42-ый выпуск, Тифлис, 1912, 2-ое отделение

Redaksiyaya daxilolma tarixi: İlkin variant: 11.01.2024

Son variant: 22.01.2024